

УДК 903 '15(477. 53)

Володарець-Урбанович Я. В.

КОЧІВНИЦЬКІ ЕЛЕМЕНТИ З АРЕАЛУ ПЕНЬКІВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БАСЕЙНУ РІК СУЛИ ТА ВОРСКЛИ

У статті розглянуто пам'ятки пеньківської культури з кочівницькими елементами, досліджені в Полтавській області. Ці старожитності представлені житлобудівною традицією та поховальними пам'ятками. Хронологічно вони поділяються на два періоди: ранній (кінець V – початок VI ст.) та пізній (середина VII ст.). За етнічною приналежністю це були нащадки черняхівського населення та представники болгарської людності.

Однією з проблем, до якої не вщухає інтерес дослідників ранньосередньовічної археології Східної Європи, є питання інтерпретації кочівницьких елементів у складі пеньківської культури, що представлені інгумаціями з речами кола «старожитностей антів», рештками юртоподібних жител та деякими деталями вбрання [1]. Різноманітність висловлених з цього приводу суджень зумовлена, насамперед, слабкою джерельною базою, що є в розпорядженні дослідників.

Поряд із залученням нових відомостей з дослідження зазначеного питання не слід забувати про знахідки минулих років, маловідомі широкому загалу фахівців. У науковій літературі узагальнювального характеру серед полтавських пам'яток кочового походження пеньківської культури згадуються лише Постав-Муки, а з поховань ранньосередньовічних номадів – Мала Перещепина та Зачепилівка як найбільш відомі. Метою статті є узагальнення відомостей про старожитності такого типу та донесення інформації про них до широкого наукового загалу.

Так склалося в історичній науці, що відносини осілого слов'янського населення з кочовими племенами степу завжди трактувалися як ворожі. Та за даними археології, ці стосунки не завжди були такими. Про останнє може свідчити факт, що під час проведення археологічних розкопок деяких поселень поряд з житлами антів були одночасові їм житла кочівників [2].

Іншим цікавим фактом, який свідчить на користь того, що анти мешкали разом із кочівниками, є те, що в ареалі пеньківської культури існують інгумації з прикрасами пеньківської культури, в той час як «справжні пеньківці» ховали своїх померлих за обрядом кремації. Погляди вчених з цього питання зійшлися в тому, що такі поховання належать саме тим кочівникам, які перейняли лише матеріальну, але не духовну культуру осілого населення [3].

Хоча, звісно, ці відносини на певних стадіях не були і повною мірою дружніми. Саме в VII ст. носії пеньківської культури починають освоювати давніші городища, зокрема, укріплення скіфського Східного Більського городища та інші залишки фортець раннього залізного віку північної частини України [4]. Слід також відзначити наявність скарбів з антськими прикрасами, які ховали місцеві жителі. Враховуючи той факт, що речі не повернулись до господарів, можна уявити не надто успішну долю тих, хто їх ховав [5].

Здійснимо огляд пунктів, де виявлено кочівницькі старожитності на теренах Полтавщини (рис. 1):

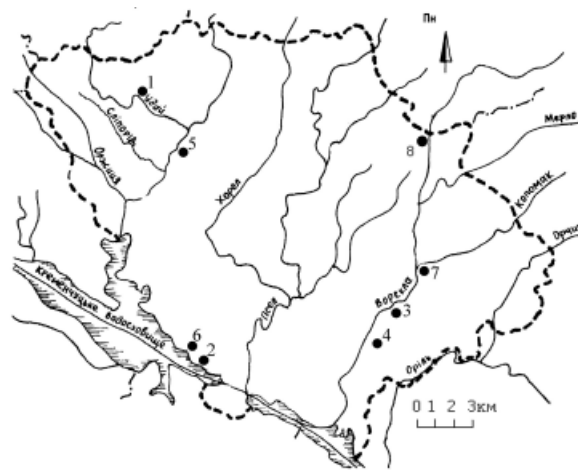

Рис. 1. Карта кочівницьких елементів в ареалі поширення пеньківських старожитностей на Полтавщині: 1 – Постав-Муки; 2 – Максимівка, ур. Топило; 3 – Мала Перещепина; 4 – Прогрес; 5 – Засулля, ур. Ляшівка; 6 – Градизьк, ур.1-й Узвіз; 7 – Макухівка, ур. Біла гора; 8 – Більське городище, Східне укріплення

1. с. Постав-Муки, Пирятинський район

Одне з перших поховань пеньківської культури було відкрито при розкопках курганів побли-

зу с. Постав-Муки у 1895 р. київським професором М. П. Авенаріусом. У полі кургану № 2 виявлене впускне поховання – скелет людини, що супроводжувався пряслицем і фібулою. Зафіксовані фрагменти дерев'яного перекриття [6]. Фібула, за О. М. Приходнюком, датується третьою чвертю VII ст. [7]. Поховальний комплекс є найбільш віддаленим від степових просторів України. Поховання жіноче і, можливо, пов'язане зі шлюбними зв'язками носіїв пеньківської культури та кочової людності [8].

2. с. Максимівка, ур. Топило, Глобинський район

У 1958 р. В.М. Даниленком досліджений розораний курган в ур. Топило, котрий містив різночасові поховання. Одне – № 3 – належало жінці похилого віку, вміщеній у насип у випростаному на спині положенні, з орієнтацією головою на схід. Зліва в оплччі знайдений ліпний горщик, а також гончарний сирій глек. Над похованою виявлені залишки тризни. Добра збереженість кісток та наявність поряд частин скелета вівці дали підстави віднести до цього ж часу поховання 4. Збереглася верхня частина дитячого скелета, орієнтованого головою на північ [9].

У 1959 р. під час розкопок І. П. Костюченком поселення черняхівської культури майже на денній поверхні виявлені ще два поховання. У похованні 2 виявлений бронзовий браслет із потовщеними кінцями, круглий у перетині. За знахідками браслетів І. П. Костюченко датував комплекс VI–VII ст. Про поховання на черняхівському поселенні є відомості в каталозі Е. А. Симоновича та Н. М. Кравченко. Датований V–VI ст. [10].

У 1974 р. градизький краєзнавець В. О. Баранов в розмиві водосховища знайшов 3 браслети, подібні до знахідок із зазначеного вище поховання, які могли бути інвентарем сусідніх могил некрополя [11].

Аналогії знайденим браслетам, виготовлені з бронзи, походять із району селища Градизьк, зі срібла – з Пастирського городища [12] та Мартинівського скарбу. Враховуючи цей факт, можна датувати поховальний комплекс другою половиною VII ст. Судячи з усього, маємо справу з таким самим могильником пеньківської культури.

3. с. Мала Перещепина, Новосанжарський район

У 1966–1967 рр. поблизу с. Мала Перещепина Л. М. Рутковською обстежене місце знахідки відомого Перещепинського скарбу. Поряд виявлені фрагменти пеньківського посуду. Великі розміри двох поселень і відсутність на їх площі збереженого культурного шару дали підставу

дослідниці стверджувати, що ці селища належали «скотарському населенню». Цілком імовірно, міг існувати зв'язок відкритого поселення зі скарбом (стійбище зі змішаним населенням) або він був зовсім відсутнім (більш раннє селище) [13]. У 1989 р. Д. І. Левченком опубліковані знахідки, зібрані краєзнавцями з району розташування пам'яток, відкритих Л. М. Рутковською. Аналогії предметам відомі серед старожитностей VI–VII ст. Середнього Подніпров'я [14].

4. с. Прогрес, Кобелякський район

Поселення поблизу с. Прогрес, виявлене розвідкою С. П. Юренко 1977 р. на підвищенні у заплаві. Його площа становила 100x50 м. Найцікавішими об'єктами є рештки юртоподібного житла з вогнищем у центральній частині площі 12 м². Наявність гончарної черняхівської кераміки поряд із ліпним ранньослов'янським посудом дали змогу датувати поселення другою половиною V ст. н. е. [15]. Однак, можливо, маємо справу з двошаровим поселенням черняхівської та пеньківської культур – звідси і черняхівська кераміка у заповненні об'єктів [16].

5. с. Засулля, ур. Ляшівка

У 1985 р. пам'ятка обстежена О. В. Сухобоким. На особливу увагу заслуговує поховання, виявлене на глибині 1,05 м. З кісток скелета збереглися фрагменти черепа та стегнова кістка дитини віком 7–10 років. Інвентар представлений цілим ліпним горщиком, фрагментом зерновика поруч та пряслицем. Поховання орієнтоване у меридіанному напрямку. Уламки кераміки дали підставу датувати поховання кінцем V–VI ст. [17].

6. с-ще Градизьк, Глобинський район

У центральній частині селища, в ур. Узвіз, відомі пам'ятки пеньківської культури [18]. У 1991 р. грабіжниками виявлене жіноче поховання поблизу першого Узвозу, що супроводжувалося двома зооморфними фібулами, парою бронзових браслетів з потовщеними кінцями, пряслицем та намистом. Нижня частина скелета зруйнована. З розмивів водосховища на селищі та в околицях грабіжники постійно здобувають пальчасті фібули [19], можливо, рештки інгумацій пеньківського часу.

7. с. Макухівка, ур. Біла гора, Полтавський район

Предмети пеньківської культури виявлені 1996 р. О. О. Ломакіним у відслоненні кар'єру на південний захід асфальтного заводу. Це уламок бронзової бляшки-гудзика з радіальним орна-

Таблиця. Порівняльна характеристика кочівницьких поховань пенківського часу на Полтавщині

Поховання	Місце поховання	Датування, ст. н.е.	Залишки дерев'яного перекриття	Фібула	Браслети	Посуд	Пряслице	Намисто	Залишки тризни	Бронзовий гудзик	Орієнтація
1. Постав-Муки. (М. П. Авенаріус) 1895 р.	Курган	Сер. VII	X	X							Сх.
2. Максимівка п.3 (Д. М. Даниленко) 1958 р.	Курган	Друга пол. VII				X			X		Сх.
3. Максимівка п.4 (Д. М. Даниленко) 1958 р.	Курган	Друга пол. VII							X		Пн.
4. Максимівка п.1 (І. П. Костюченко) 1959 р.	Ґрунтовий могильник	VI–VII			X						–
5. Максимівка п.2 (І. П. Костюченко) 1959 р.	Ґрунтовий могильник	VI–VII			X						Пд.Сх. –Пн.3х.
6. Засулля (О. В. Сухобоков) 1985 р.	Ґрунтовий могильник	Кін. V–поч. VI				X	X				Пд.-Пн.
7. Градизьк (випадкова знахідка) 1991 р.	Ґрунтовий могильник	VII.		2 X	2 X		X	X			–
8. Мақухівка (випадкова знахідка) 1996 р.	Ґрунтовий могильник	VII				X				X	–

ментом у вигляді прямого хреста та виступом у центрі (тип 1, за В. М. Горюновою, датується VII ст. [20]) та ліпний пенківський горщик. Попередніми розвідками 1981–1986 рр. пенківських матеріалів тут не знайдено [21]. Ймовірно, краєзнавець виявив рештки зруйнованого поховання кочівника на мису над заплавою р. Коломак.

8. Східне укріплення Більського городища, с. Більськ, Котелевський район

Б. А. Шрамко у 1979 р. дослідив дві пенківські напівземлянки господарського призначення, круглу яму, виявив ліпну кераміку біконічних форм. У культурному шарі пам'ятки знайдено уламок верхньої частини щитка бронзової фібули, на якій розміщено напис літерами грецького алфавіту [22]. Однак залишається дис-

кусійним функціональне призначення цього поселення. В. В. Приймак вважає, що це селище було своєрідною заставою, котра контролювала долину р. Ворскли поблизу переправи. До того ж, деякі риси домобудівництва характерніші для кочового болгарського населення, а не для осілого слов'янського [23].

Якщо зіставити поширення кочівницьких знахідок у пенківських старожитностях, а також аварських і болгарських прикрас на Полтавщині, датованих VII ст., то вони територіально збігаються [24]. Кочівники-пенківці за етнічною належністю на ранньому етапі культури були, вірогідно, нащадками черняхівського населення, що ховало померлих за обрядом інгумації, та гунів, а на пізньому – представляли існуючий компонент аварського і болгарського населення [25].

1. Приходнюк О. М. О кочевнических элементах в культуре раннесредневекового Приднепровья / О. М. Приходнюк // Новейшие открытия советских археологов (ТДК). – К., 1975. – Ч. III. – С. 63–64; Скиба А. В. Елементи кочівницької культури в слов'янських старожитностях початку раннього середньовіччя / А. В. Скиба // Магістеріум. Археологічні студії. – 2003. – Вип. 11. – С. 64–67; Скиба А. В. Поясні набори в світлі взаємозв'язків кочовиків і слов'ян / А. В. Скиба // Археологія давніх слов'ян : Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 239–258.
2. Сухобоков О. В. Предвосточные памятники Полтавщины (по м-лам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко

// Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 155–157.

3. Синиця Є. В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури / Є. В. Синиця // Viva Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 98–110.
4. Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1980. – Вип. 35. – С. 74–79; Приймак В. В. Окремі аспекти історії Північного Сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н. е. – II тис. н. е. / В. В. Приймак // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку в Європі. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 164–171; Мурзін В., Більське городище

- / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999. – С. 84–86; Левченко Д. І., Супруненко О. Б. Поселення першої половини I тис. н.е. в ур. Сад у с. Більськ / Д. І. Левченко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1–2. – С. 126–127; Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк – К.–Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
5. Щеглова О. А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье / О. А. Щеглова // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1990. – С. 162–204; Баран В. Д. Скарби VII–VIII ст.: Античи Русь? // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 15–28.
 6. Авенариус М. П. Поставамские курганы / М. П. Авенариус // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1–2; Синица Є. В. Ранньосередньовічні інгумації... – С. 98–110.
 7. Приходнюк О. М. Пастирське городище... – С. 200.
 8. Синица Є. В. Поховальний обряд слов'ян Південно-Східної Європи V–VII ст.: дис. ... канд. істор. наук.: 07.00.04. – археологія / Є. В. Синица – К., 2003. – С. 60.
 9. Левченко Д. І. Ранньосередньовічні поховання в урочищі «Топило» / Д. І. Левченко // АЛЛУ. – 2001 – № 2. – С. 120–121.
 10. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) / Е. В. Махно // МИА. – Москва, 1960. – № 82. – С. 37; Сымонович Э. А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко. – М.: Наука, 1983. – С. 67.
 11. Приходнюк О. М. Пастирське городище... – С. 152, 159, 161–166, 176–178.
 12. Супруненко О. Б. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, І. В. Кракало, О. В. Тітков. – Полтава–Кременчук: Археологія, 2004. – С. 103.
 13. Рутковская Л. М. Археологические памятники пограничья степи и лесостепи / Л. М. Рутковская // АИУ 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – Вып. 2. – С. 204–207.
 14. Левченко Д. И. Некоторые находки VI–VII вв. с территории Полтавщины / Д. И. Левченко // ПА3–1999. – 1999. – С. 169.
 15. Сухобоков О. В. Предволынецкие памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: тези доповідей – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 156.
 16. Рейда Р. М. До вивчення черняхівської культури Нижнього Поворскля / Р. М. Рейда // АЛЛУ. – 2003. – № 2–1. – С. 122; Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004. – С. 64.
 17. Сухобоков О. В. А Археологические исследования к юбилею г. Лубны (раннеславянские поселение Засулье и древнерусский город Лубны) / О. В. Сухобоков // 1000-летие города Лубны: обл. научно-практическая конференция (26–28 мая 1988 г.) / ТДС. – Лубны, 1988. – С. 4–5; Сухобоков О. В., Юренко С. П. Предволынецкие памятники... – С. 157.
 18. Рутковская Л. М. Археологические памятники IV–VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) / Л. М. Рутковская // Slovensca archeologia. – Bratislava, 1979. – Т. XXVII. – С. 358–360.
 19. Кракало І. В. Антські старожитності з Градизька / І. В. Кракало // АЛЛУ. – 2002. – № 1. – С. 86.
 20. Горюнова В. М. К опросу об оловянных украшениях «антских» кладов / В. М. Горюнова // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 86.
 21. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак / О. Б. Супруненко // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання ПКМ, 1992. – Вып. 1. – С. 40–56; Соколова Л. М., Супруненко О. Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) / Л. М. Соколова, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – 1997. – № 1–2. – С. 91.
 22. Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б. А. Шрамко // Археологія. – 1980. – Вып. 35. – С. 74–79; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский // Раннеславянский мир: Археология славян и их соседей. – М., 1996. – Вып. 3. – С. 158; Приходнюк О. М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1998. – С. 145.
 23. Приймак В. В. Окремі аспекти історії... – С. 166.
 24. Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття): Підручник / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко – Полтава: Оріана, 2004. – Карта 13.4.
 25. Синица Є. В. Поховальний обряд слов'ян Південно-Східної Європи V–VII ст. / Є. В. Синица... – С. 59–60; Гавритухин И. О. Среднеднепровские ингумации второй половины V–VI в. / И. О. Гавритухин // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: доклады научной конференции, посвященной 60-летию со дня рождения Е. А. Горюнова. – (Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г.). – СПб.: «Петербургское востоковедение», 2004. – С. 212; Скиба А. В. Взаемовідносини слов'ян та кочовиків Південно-Східної Європи у 6–7 ст. (культурно-політичний аспект): дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.04. – археологія. / А. В. Скиба. – К., 2006. – С. 122–126; Скиба А. В. Взаемовідносини слов'ян та кочовиків Південно-східної Європи у 6–7 ст. (культурно-політичний аспект): автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2007. – С. 11.

Y. Volodarets-Urbanovich

NOMADIC ELEMENT IN NATURAL AREA OF PENCIVKA ANCIENT CULTURE IN POLTAVA REGION

The article considers the monument with nomadic elements in Pencivka culture in Poltava region. These antiquities are represented by the materials of dwelling construction tradition and entombment monuments. Chronologically they are divided into two periods: early (late 5-th – beginning of the 6-th cent.) and late (mid. 7-th cent.). By ethnic origin, these were the inheritors of Chernahiv people and representatives of Bulgarian population.